

Atrakcyjność turystyczna dzielnic prawobrzeżnej Warszawy

Mądra moda na poznawanie mniej znanych zakątków wielkich miast dobrze służy także warszawskiej Pradze¹. Moda ta, wsparta wysiłkiem miejscowej społeczności, daje szansę na zachowanie wszystkiego (lub prawie wszystkiego), co jest najcenniejsze, w tym także specyficznej atmosfery tej części stolicy. Wykorzystanie tej szansy potwierdza możliwość jeszcze bardziej ofensywnej promocji Pragi, nie tylko wśród gości krajowych, ale także zagranicznych.

Turyści, przybywający do wielkich miast Europy, bardzo często skłaniają się do nie tylko poznawania ich centralnych części, propagowanych najczęściej przez biura podróży, przewodniki i publikacje prasowe. Trafiając do odleglejszych dzielnic, odnajdują w nich znacznie więcej tak poszukiwanych specyficznych klimatów, odmiennej atmosfery, która w dobie globalizacji jest szczególnie zagrożona, zwłaszcza w centralnych dzielnicach.² Tak dzieje się w Paryżu, Berlinie, Wiedniu, czeskiej Pradze. Tak też zaczyna się dziać na Pradze warszawskiej przez stulecia niezauważanej, by nie powiedzieć też – niekiedy nawet pogardzanej.³

W dziejach turystyki „warszawsko-praskiej” można wyodrębnić kilka okresów. Znamiennym jest, że w czasach najdawniejszych, gdy Praga dopiero zaczęła tworzyć swoją miejską historię, informacje na jej temat pojawiały się w przewodnikach stosunkowo często. Nie brakło praskich akcentów w turystyczno-krajoznawczej literaturze okresu międzywojennego.⁴ Lata totalitaryzmu, zwłaszcza okres 1950-1956, pozbawiły tę część Warszawy większych szans propagowania wśród turystów, tym bardziej, że z każdym rokiem te okolice popadały w coraz większe zaniechanie. Kapitalistyczne korzenie, które najlepiej zachowały się w Warszawie właśnie tutaj, musiały ustąpić relacjom o dynamicznym rozwoju miasta, który przecież – w przypadku

---

¹ Pod tą nazwą należy rozumieć wszystkie prawobrzeżne dzielnice Warszawy, tj.: Białolękę, Pragę Południe, Pragę Północ, Rembertów, Targówek, Wawer i Wesołą.

² Piotrowski J.P. *Niedostrzegalne (czyżby) zmiany* [w:] *Barbakan*, t. 25-26/ 164-165, s. 85-90.; Tenże, *Jeszcze o warszawskich przemianach* [w:] *Barbakan*, t. 28-29/167-168, s. 27-30.

³ Piotrowski, J.P. *Niekochane przedmieścia*, [w:] *Poznaj swój kraj*, Nr 7/2004, s. 7-8

⁴ Piewcą starej Warszawy, a zwłaszcza Pragi, był m.in. nieodżałowany Stefan Wiechecki (pseudonim literacki Wiech), autor licznych felietonów pisanych gwarą warszawską, przedstawiających w satyrycznym świetle mieszkańców Targówka i Pelcowizny; twórca postaci Walezego Wątróbki i Teofila Piecyka, autor książek m.in.: „*Ja panu pokażę!*”, „*Wiadomo – stolica!*”, „*Helena w stroju niedbałem*”, „*Dryndą przez Kierberdzia*”, „*Cafe pod Minogą*”.

prawobrzeżnej Warszawy takiego dynamizmu nie przejawiał. Częstsze prezentacje Pragi, a zwłaszcza jej tradycji pojawiły się w latach 70., a bardziej odważne w ósmej dekadzie minionego stulecia.

Zainteresowanie odwiedzaniem mniej znanych dzielnic miast związało się w Polsce ze zmianami strukturalnymi w państwie. Nowa epoka, rozpoczęta w latach 1989- 1990, oznaczała inne spojrzenie również na historię i turystykę, decentralizację decyzji, wyzwalanie nowych inicjatyw oddolnych. Czy z tej szansy potrafiła i będzie umiała w przyszłości skorzystać Praga?

Niezmiernie istotną dla rozwoju każdej małej ojczyzny (a jest nią też Praga) jest świadomość lokalnej społeczności. Na kształtowanie tej świadomości, zarówno w wśród mieszkańców jak i przybyszów, przemożny wpływ ma dopływ aktualnych, pełnych i rzetelnych informacji. Tymczasem przez długie lata były to informacje niepełne, sporadyczne i niestety często stronnicze.⁵

Prawobrzeżna Warszawa w popularnych materiałach promocyjnych pojawiła się dopiero bardzo niedawno. Należy to zawdzięczać inicjatywom lokalnych organizacji, samorządom dzielnic (zwłaszcza Pragi Północ, ale nie tylko), Stołecznego Biura Turystyki i pozarządowego stowarzyszenia „Monopol Warszawski”, kreatora pierwszego na tym brzegu Wisły centrum informacji turystycznej „Info Praga” i wydawcy pionierskich publikacji promocyjnych. Jednak pierwszy obcojęzyczny folder turystyczny na temat Pragi ma dopiero się pojawić. Gdyby więc ten artykuł miał dotyczyć jedynie publikacji promocyjnych, to na tych zdaniach mógłby się on już zakończyć.

Praga we wspomnieniach

W uroczej książce F. Galińskiego⁶ z 1937 r., liczącej 325 stron, prawobrzeżnym dzielnicom Warszawy poświęcono zaledwie 8 stron.⁷ Autor opisuje tu m.in. Kamionek⁸ z rogatkami i nowym kościołem; Olszynkę Grochowską⁹ pamiętną z bitwy 1831 roku z otoczeniem (podkreślając brak historycznych pamiątek z tego okresu) i Saską Kępę.¹⁰ „Po części już zabudowaną estetycznymi domkami bądź w klasycznym, bądź w nowoczesnym stylu, jeszcze dziś pełną zieloności, ogrodów kwiatowych i owocowych”.¹¹ W tejże publikacji czytamy również o ówczesnie niezabudowanych, letniskowych osiedlach, będących celem niedzielnych wycieczek. „Kolejka [do Jabłonny – przyp. JPP] mija osady, stare karczmy i nowe kawiarnie, jak: Gołędzinów,

---

⁵ Rzetelnością informacji wyróżniał się w tych latach Warszawski Tygodnik Ilustrowany „Stolica” oraz czasopismo „Barbakan” wydawane przez Oddział Stołeczny PTTK.

⁶ F. Galiński, *Gawędy o Warszawie*, Warszawa 1937. Reprint: Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa 1992.

⁷ Tamże, s. 298-305.

⁸ Tamże, s. 290.

⁹ Tamże, s. 300.

¹⁰ Tamże, s. 303-304.

¹¹ Tamże.

Pelcowizna, Żerań, Piekietko, Wiśniewo, Henryków, Dąbrówka, Buków i Buchnik”¹²

W okresie powojennym ukazywały się dość liczne publikacje, których celem było przypomnienie dawnej Warszawy. Cykl artykułów wspomnieniowych A. Jeżewskiego¹³, publikowanych w latach 50. i 60. XX w. w tygodniku „Stolica”, został ujęty w książce z 1960.¹⁴ Mimo ówczesnej propagandy, nie udało się przedstawić obrazu „drugiej” Warszawy, do której zaliczała się wówczas znaczna część dzielnic prawobrzeżnych, choć nie należała do niej – jak sądzą dziś niektórzy – centralna część Pragi. Ulice – Targowa, Stalowa, Zygmuntowska¹⁵ i ich przecznice – uchodziły wówczas za reprezentacyjne. „Tej drugiej Warszawy na ozdobnych drukach” – pisał A. Jeżewski. Stąd też w albumie prawobrzeżna część miasta była prezentowana niezwykle skromnie, jeśli nie liczyć kilku zdjęć tendencyjnie pokazujących najbardziej zaniedbane ulice.

Wątki praskie pojawiły się szerzej w ujęciu Jerzego Kasprzyckiego¹⁶, niestrudzonego i nieodżałowanego wnikliwego badacza dziejów miasta. Lektura jego prac wyzwała konieczność odwoływania do dzisiejszej rzeczywistości opisywanych miejsc, którymi były często zakamarki miasta znane jedynie ich mieszkańcom. Książka o Pradze, wydana w serii Korzenie miasta. Warszawskie pożegnania, zachęcała wprawdzie do wędrówek ulicami prawobrzeżnej Warszawy, lecz nie sugerowała przebiegu tras zwiedzania, ponieważ zastosowano w niej alfabetyczny układ opisu – według nazw ulic.

We wspomnianej publikacji opisano po raz pierwszy kamienicę Brunów przy ulicy Białostockiej 22¹⁷, dziś dom artystów. Warto wiedzieć, że ta niegdyś duża wielobranżowa firma założona w końcu XVIII wieku, przetrwała drugą wojną światową na Pradze, ale dotrwała – już na lewym brzegu Wisły, w zminiaturyzowanej formie aż do końca lat 80. XX w. Świadkiem przeszłości praskich przedmieść, składających się dawniej prawie wyłącznie z obiektów drewnianych, jest piętrowy dom Paprockiego¹⁸ przy ulicy Biruty, opodal bramy cmentarza żydowskiego, jeden z ostatnich na Pradze. J. Kasprzycki zwracał też uwagę na specyficzny charakter ulicy Brzeskiej.¹⁹ Zachowane, lecz zaniedbane zaułki, podwórka, kapliczki, i towarzysząca ruchliwość wynikająca z funkcjonowania licznych placówek handlowych (sąsiedztwo Bazaru Różyckiego) nadawała uciążliwego nadaje nadal tej części miasta wyjątkowego kolorytu. Około 1980 roku, kiedy powstała książka, spotkać tu można było – znacznie częściej niż obecnie – pozostałości niegdyś uciążliwego drobnego przemysłu, warsztaty rzemieślnicze i stare sklepy (obecnie niekiedy

¹² Tamże, s. 304.

¹³ A. Jeżewski, *Warszawa na starej fotografii*. WAG. Tygodnik „Stolica”, Warszawa 1960.

¹⁴ O popularności tej publikacji świadczyło bardzo szybkie wyczerpanie nakładu.

¹⁵ Ulica ta nosiła kolejno nazwy: Zygmuntowska, Al. Świerczewskiego, Al. Solidarności.

¹⁶ J. Kasprzycki, *Korzenie miasta. Warszawskie pożegnania*. Tom. III Praga, Veda, Warszawa 1998.

¹⁷ Tamże, s. 15-17.

¹⁸ Tamże, s. 21

¹⁹ Tamże, s. 22-24.

przywracane, lecz często w wersji stylizowanej pod kątem zainteresowań turystyki. W zbliżonej formie przerwał natomiast Bazar Różyckiego²⁰ Cennym i charakterystycznym gmachem Starej Pragi była - istniejąca nadal - szkoła im. Władysława IV z 1905 roku²¹

Ciekawymi były obiekty starej techniki, m.in. była drożdżownia i gorzelnia, późniejsza fabryka syntetyków zapachowych w Henrykowie²², dom administracji zakładów ceramicznych²³ przy ulicy Chełmżyńskiej, na terenie dawnych zakładów Granzowa z 1866 roku (pogranicze dawnych wsi, a obecnych osiedli Wygoda i Kawęczyn) oraz komora wodna²⁴ przy ulicy Szerokiej (obecnie Ks. Kłopotowskiego), bardzo ważna budowla przy przeprawie przez Wisłę, będąca obecnie pałacem ślubów.

Autor zwrócił również uwagę na kościół²⁵ przy ulicy Ziemowita, na t. zw. Targówku Fabrycznym, wzniesiony w stylu nawiązującym do budownictwa ludowego, projektowany przez Stefana Szyllera oraz świątynie Chrystusa Króla przy ulicy Tykocińskiej²⁶ i Pallotynów przy ul. Skaryszewskiej²⁷.

Ważną rolę (także dla amatorów wypoczynku świątecznego) pełniły, niestety już nieistniejące, kolejki wąskotorowe: marecka i jabłonkowska. Czynna była stacja kolejowa Warszawa-Most²⁸, zlokalizowana w sąsiedztwie Mostu Kierbedzia (potnij Mostu Śląsko-Dąbrowskiego). Stąd od godziny 6. rano aż do 11. wieczorem odchodziły pociągi do Karczewa, a co dwie godziny do Jabłonny. Dziś, to niegdyś ożywione miejsce, jest opustoszałe. Pozostały ślady kolejki, stacje: Wawer, Falenica i charakterystyczny przebieg niektórych ulic, którymi prowadziły tory, na terenie dzielnicy Wawer. W pobliżu trasy znajdowała się osada letniskowa Kaczydół²⁹ (lub Kaczy Dół), czyli dzisiejsze Międzylesie. J. Kasprzycki wspominał też Buchnik³⁰, który był popularnym letniskiem z licznymi pensjonatami i jadalniami i funkcjonował w tej roli, z pewnymi zmianami, aż do lat 70. XX w. Niestety, postępujące zanieczyszczenie wód Wisły zmniejszyło atrakcyjność tego terenu. Autor wspomnianej książki opisywał również wycieczkę parostatkiem spod Mostu Kierbedzia do Kępy Tarchomińskiej, skąd wszyscy dawali się spacerem do Buchnika, na obiad (kurczaki po polsku, sałata ze śmietaną, lody z orzechami i kandyzowanymi owocami), po czym należało zdażyć na stację kolejki wąskotorowej.

Codziennemu wypoczynkowi mieszkańców i gości dzielnic prawobrzeżnych służyły tereny zielone. Do najbardziej atrakcyjnych należały:

---

²⁰ Tamże, s. 165.

²¹ Tamże, s. 136-137.

²² Tamże, s. 72.

²³ Tamże, s. 222.

²⁴ Tamże, s. 76.

²⁵ Tamże, s. 91.

²⁶ Tamże, s. 130.

²⁷ Tamże, s. 135.

²⁸ Tamże, s. 115.

²⁹ Tamże, s. 224.

³⁰ Tamże, s. 116.

Park Praski³¹ założony w 1865 roku i Park Skaryszewski³² - reprezentacyjny, ze starannie utrzymanymi stawami, klombami, muszlą koncertową.

Przedmiotem dumy przedwojennej Warszawy była architektura, obecnie rewitalizowanej, Saskiej Kępy³³. Cechą tej części miasta były nowoczesne domy i wille z lat 20. XX wieku, otoczone bujną zielenią. Specyficzny klimat tej dzielnicy współtworzyło dobre towarzystwo. Pobliska ulica Miedzeszyńska (obecnie Wał Miedzeszyński), mająca asfaltową nawierzchnię już w latach 30. XX w., zachwycała licznymi eleganckimi plażami i przystaniami. „Za prezydenta Starzyńskiego Wał Miedzeszyński był poszerzony, gładki i dobrze oświetlony. Traktowany był przez mieszkańców Saskiej Kępy jako reprezentacyjny bulwar”³⁴.

Autor w swych opisach wybiegał niekiedy dość daleko poza centrum Pragi. Stąd też we wspomnianej publikacji znalazły się opisy pomnika budowy Szosy Brzeskiej³⁵ (1823), wzniesionego z inicjatywy Stanisława Staszica, t.zw. Karczmy Napoleońskiej³⁶ w Wawrze (nadal czynnej i pełniącej dawną funkcję). Nie zabrakło też informacji o Rembertowie, będącym do lat 60. XX wieku samodzielnym miastem. Ulicę Kadrową w Rembertowie nazwano – jak przypomniał J. Kasprzycki - dla upamiętnienia Pierwszej Kompanii kadrowej J. Piłsudskiego. Nazwa ta – jak pisze ze zdziwieniem autor – przetrwała czasy PRL – uzasadniana przypuszczalnie zamiarem pochwały ówczesnej polityki kadrowej.³⁷

Prawobrzeżnym częściom obecnej Warszawy, pozostającym do roku 1951 poza granicami stolicy poświęcony był kolejny tom z serii „Korzenie miasta”, autorstwa J. Kasprzyckiego i J. S. Majewskiego³⁸. Książka ta opisywała tereny, które mimo administracyjnego zintegrowania ze stolicą, przed długi okres (aż do lat 70., a częściowo nawet 90. ubiegłego stulecia) zachowały swoje dawne cechy, będąc de facto samodzielnymi miejscowościami rolniczymi i letniskowymi.

J. Kasprzycki wymienia m.in. Tarchomin³⁹, który aż do lat 70-80. XX wieku – mimo włączenia do stolicy był wsią, długo pozbawioną komunikacji, a turystycznymi atrakcjami były tu: cisza, las, brzeg Wisły oraz zespół zabytków kościołem gotyckim, dworkiem i parkiem. Podobny dawny charakter długo zachowywały, mimo włączenia do stolicy letniska falenickie⁴⁰ oraz ich pensjonaty u wille drewniane w stylu określonym przez .Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego jako „świdermajer”. Długo trwały tu, przypominane obecnie, tradycje wypoczynkowe Anina, Radości, Miedzeszyna i innych, niestety

---

³¹ Tamże, s. 143.

³² Tamże, s. 376-379.

³³ Tamże, s. 330-342.

³⁴ Tamże, s. 346-348.

³⁵ Tamże, s. 242.

³⁶ Tamże, s. 273.

³⁷ Tamże, s. 226.

³⁸ J. Kasprzycki, J. S. Majewski, *Korzenie miasta, Niedaleko od Warszawy*. Veda, Warszawa 2001.

³⁹ Tamże, s. 169-172.

⁴⁰ Tamże, s. 222-224.

ostatnio coraz bardziej urbanizujących się osiedli. J. Kasprzycki zwraca uwagę na zgubne dla tych osiedli skutki okres centralizacji władzy. Likwidacja (1950) gminy Wawer, jej włączenie do stolicy spowodowała osłabienie aktywności miejscowej społeczności i długoletnie - trwające aż do roku 1990 - zaniedbanie tych chaotycznie rozwijających się stron.

Przewodniki przedwojenne

Przewodnik J. M. Sobieszczańskiego z roku 1857⁴¹ pomijał w zasadzie Pragę, ograniczając się do opisu Saskiej Kępy⁴². Saska Kępa za Wisłą – spacer wiejski w porze letniej. W lasku w rozmaitych miejscach urządzono karuzele, huśtawki, strzelnice. W niektórych osadach można dostać nabiąlu, jadła i napoju”.

W Ilustrowanym przewodniku po Warszawie z roku 1893⁴³ informacje o prawobrzeżnej Warszawie są znacznie obszerniejsze. Jednak pojawia się opinia, że „od strony Pragi, z wyjątkiem Saskiej Kępy, bliższe okolice nic prawie godnego nie zawierają”. Autorzy wspominają o Grochowie i Goćławku z pięknym ogrodem zwanym „Zacisze”⁴⁴. W rozdziale „Dzielnica Praga”⁴⁵ wymienione są: most żelazny, kościół św. Floriana, cerkiew, kościół parafialny Pragi (przy ulicy Ratuszowej), Kamionek. Szerzej potraktowano Szmulowiznę, jako wówczas dzielnicę nową (włączoną do miasta w roku 1891), nie cieszącą się jednak dobrą reputacją.⁴⁶

Niezbyt przychylnym dla Pragi okazał się Mieczysław Orłowicz⁴⁷, który w przewodniku z 1922 roku⁴⁸ poświęcił jej zaledwie 8 (na 215 stron książki) i napisał m.in. tak: „Zamieszкана jest głównie przez ludność robotniczą..., na ogół mało ciekawa, brudna i niejednorodna zabudowa. Obok modernistycznych pięciopiętrowych kamienic, parterowe, kryte gontem domki i walące się rudery. Całość wyjątkowo brzydka, jest negacją estetyki. Tu i ówdzie trafia się jakiś piękniejszy dworek”⁴⁹. Wśród obiektów godnych uwagi wyróżniono: kościół św. Floriana i Park Pragski⁵⁰, cerkiew⁵¹, komorę wodną⁵², cmentarz na Brudnie⁵³, Park Skaryszewski⁵⁴, cmentarz na Kamionku i Grochów⁵⁵, przy czym

⁴¹ J. M. Sobieszczański, *Przewodnik po Warszawie z planem miasta...* Gazeta Codzienna, Warszawa 1857) reprint WAF Warszawa 1984).

⁴² Tamże, s. 32.

⁴³ *Ilustrowany przewodnik po Warszawie*, Redakcja Wędrowca, Warszawa 1893.

⁴⁴ Tamże, s. 284.

⁴⁵ Tamże, s. 240-252.

⁴⁶ Tamże, s. 250-252.

⁴⁷ Doktor Mieczysław Orłowicz, bodaj jako pierwszy autor przewodników turystycznych, nie stronił – także od negatywnych ocen niektórych miejscowości i miejsc. Jego opinie nie były podzielane przez wszystkich. Nie oznacza to, aby sam stronił od takich miejsc i zniechęcał innych do ich odwiedzania.

⁴⁸ M. Orłowicz, *Krótki ilustrowany przewodnik po Warszawie*, PTK, Warszawa 1922.

⁴⁹ Tamże, s. 156.

⁵⁰ Tamże s., 156, pisownia oryginalna.

⁵¹ Tamże, s. 158.

⁵² Tamże, s. 159.

⁵³ Tamże, s. 160, pisownia oryginalna.

pojawiła się informacja, że miejsce związane z pamiętną bitwą z 1831 roku nie było wówczas upamiętnione.

Przewodniki po roku 1945

Po kilkuletniej przerwie, w atmosferze tzw. odwilży politycznej, ukazał się przewodnik po Warszawie wydany przez Oddział Stołeczny PTTK⁵⁶. Taka inicjatywa w latach 1950-55 nie byłaby możliwa⁵⁷. Spośród sześciu opisanych tras tylko jedna prowadziła na prawy brzeg Wisły⁵⁸. Zespół autorów ograniczył się do zaproponowania wycieczki przez Most Śląsko-Dąbrowski, odwiedzenia kościoła św. Floriana, ogrodu zoologicznego, cerkwi i oczywiście pomnika Braterstwa Broni.

W informatorze po Warszawie z 1960 roku⁵⁹ poświęcono duży rozdział prezentacji najnowszych osiedli Warszawy⁶⁰, w tym jedynie dwóch prawobrzeżnych, tj. Praga I (budowanego w latach 1948-51) i Praga II (powstającego od 1959 r.)⁶¹. Przedstawiono także krótką informację o trasie W-Z, koncentrując się na prezentacji obiektów na lewym brzegu rzeki i zachęcając do obejrzenia Starego Miasta od strony Pragi.⁶² Interesującą częścią publikacji są rady dotyczące układania programów zwiedzania stolicy⁶³. W przypadku pobytów 1, 2, 3 i 4 dniowych nie uwzględniano w ogóle Warszawy prawobrzeżnej. Dopiero przebywającym w tym mieście przez okres tygodnia sugerowano odwiedzenie po stronie praskiej jedynie: Tarchomina (z ówczesnym Muzeum Kultur Ludowych i funkcjonującą tu przeprawą przez Wisłę)⁶⁴, 2 parków – Skaryszewskiego i Praskiego⁶⁵ - położonych na prawym brzegu Wisły (spośród 14 opisanych w całym mieście). Obszerny rozdział poświęcony omówieniu 179 zabytkowych obiektów użyteczności publicznej miasta⁶⁶ obejmował jedynie cztery po stronie prawobrzeżnej, tj. Stadion X-lecia⁶⁷, Obelisk grochowski⁶⁸, cerkiew prawosławną⁶⁹ i kościół Matki Boskiej Loretańskiej⁷⁰.

⁵⁴ Tamże, s. 161.

⁵⁵ Tamże, s. 161-162.

⁵⁶ *Jesteśmy w Warszawie, informator – przewodnik*, PTTK Oddział Stołeczny, Warszawa 1956.

⁵⁷ W latach 1950 -1956 wydawnictwa, w tym turystyczne były ściśle scentralizowane. Nieliczne przewodniki po Warszawie, wydawane w tamtych latach przez Spółdzielczy Instytut Wydawniczy „Kraj”, a następnie państwowe wydawnictwo „Sport i Turystyka”, ograniczały się – po praskiej stronie Wisły – do przedstawienia pomnika Braterstwa Broni, ogrodu zoologicznego, a po 1955 r. – także Stadionu Dziesięciolecia, którego miejsce zajmie w 2012 r. budowany obecnie Stadion Narodowy.

⁵⁸ Tamże, s. 101-103.

⁵⁹ P. Trzeciak, M. Terlak, *Warszawa. Informator*, Sport i Turystyka Warszawa 1960.

⁶⁰ Tamże, s. 16-20.

⁶¹ Tamże, s. 19.

⁶² Tamże, s. 29-30.

⁶³ Tamże, s. 129-131.

⁶⁴ Tamże, s. 131.

⁶⁵ Tamże, s. 37-38.

⁶⁶ Tamże, s. 40- 124.

⁶⁷ Tamże, s. 105.

⁶⁸ Tamże, s. 110.

W 1963 roku ukazał się *Mały przewodnik po Warszawie*⁷¹ wydany z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Historii, którego autorzy skoncentrowali się na przedstawieniu obiektów historycznych. Przyjęto w nim ówczesny podział administracyjny miasta, które tworzyło w tym okresie siedem dzielnic. Publikacja o objętości 300 stron, tylko w przypadku 19 stron dotyczyła dzielnic prawobrzeżnych, tj. Pragi Północ⁷² i Pragi Południe⁷³. W przypadku Pragi Północ zwrócono uwagę na wczesne osadnictwo i późniejszy przemysłowy rozwój tego obszaru⁷⁴, ogród zoologiczny, kościół przy ulicy Ratuszowej, cerkiew i pomnik Braterstwa Broni⁷⁵, Cmentarz Bródnowski⁷⁶, błędnie nazywając ten cmentarz komunalnym.⁷⁷ Dostrzeżono też atrakcyjność osiedli Praga I, Praga II i dzielnicy przemysłowej Żerań⁷⁸ oraz terenów rekreacyjnych nad Wisłą. W przewodniku nie pojawiło się ani jedno zdanie na temat atrakcyjności centralnej części Pragi, która wówczas nie była dostrzegana, a praskie obiekty mieszkalne i przemysłowe często jeszcze traktowano jako nieciekawy relikwyt kapitalizmu.

W przypadku Pragi Południe prezentacja ta była nieco szersza. W przewodniku czytamy m.in. o: rogatkach grochowskich z 1823 roku⁷⁹, Obelisku grochowskim⁸⁰, cmentarzu symbolicznym w Wawrze⁸¹, nowoczesnych willach Saskiej Kępy⁸², Parku Skaryszewskim⁸³, Stadionie X-lecia, pobliskich terenach rekreacyjnych nad Wisłą i nowo otwartej stacji kolejowej Stadion.⁸⁴

Liczne przewodniki ukazały się w milenijnym roku 1966. Autorkami przewodnika po Warszawie z tego roku⁸⁵ były warsawianistki Janina Rutkowska, Romana Zdziarska i Hanna Szwankowska, a recenzentami wybitni uczeni – profesorowie Stanisław Lorentz i Stanisław Herbst. Mimo, iż autorzy i opiniodawcy byli wybitnymi historykami, to jednak publikacji nie zdominowały treści historyczne. Spośród 15 opisanych tras turystycznych – dwie prowadziły po Pradze Południe⁸⁶ i Pradze Północ⁸⁷. Znaczną część opisów stanowiły prezentacje nowych osiedli, z wyszczególnieniem ich twórców i lat budowy. Wśród atrakcyjnych obiektów na Pradze Południe wymieniono i

⁶⁹ Tamże, s. 85.

⁷⁰ Tamże, s. 92.

⁷¹ A. Berdecka, H. Rutkowska, H. Szwankowska, R. Zdziarska, *Mały przewodnik po Warszawie*, Komisja Badań Dawnej Warszawy Towarzystwa Miłośników Historii, Sport i Turystyka, Warszawa 1963.

⁷² Tamże, s. 121-131.

⁷³ Tamże, s. 131- 140.

⁷⁴ Tamże, s. 121.

⁷⁵ Tamże, s. 126.

⁷⁶ Tamże, s. 129.

⁷⁷ Cmentarz Bródnowski (zwany też Bródzieńskim) pozostawał zawsze pod zarządem kościelnym.

⁷⁸ Tamże, s. 130.

⁷⁹ Tamże, s. 131.

⁸⁰ Tamże, s. 132.

⁸¹ Tamże, s. 135.

⁸² Tamże, s. 136.

⁸³ Tamże, s. 136.

⁸⁴ Tamże, s. 149.

⁸⁵ J. Rutkowska, R. Zdziarska, H. Szwankowska. *Warszawa, przewodnik*, Sport i Turystyka Warszawa 1966.

⁸⁶ Tamże, s. 222-231.

⁸⁷ Tamże, s. 232- 244.

opisano m.in.: Stadion X-lecia⁸⁸, Saską Kępe – zwracając uwagę na specyfikę ulicy Francuskiej⁸⁹, usytuowaną pośrodku Wisły studnię Gruba Kaśka⁹⁰, kościół Matki Boskiej Zwycięskiej na Kamionku i rogatki grochowskie⁹¹.

W przypadku Pragi Północ zwrócono uwagę na wyjątkowy charakter tej dzielnicy⁹², która stosunkowo niewiele ucierpiała w okresie drugiej wojny światowej. „Ulica Targowa zachowała swój odrębny klimat, jakże anachroniczny w dzisiejszej stolicy. Ogromny ruch wiąże się z ożywionym ośrodkiem handlu, jaki stanowią częściowo prywatne sklepy i pobliskie bazyry”.⁹³ Zgodnie z ówczesnymi poglądami autorzy (przypuszczalnie do tego skłonieni) dodali: „Dopiero w ostatnim roku znikła część parterowych dziewiętnastowiecznych drewniaków, modernizuje się elewacje zniszczonych czynszówek”⁹⁴. Wśród atrakcyjnych obiektów tej dzielnicy przedstawiono m.in.: fabryki Żerania, kościół dwór i pałac w Tarchominie⁹⁵, Cmentarz Bródnowski⁹⁶ z 1878 roku, kościoły Maki Boskiej Loretańskiej, św. Floriana i cerkiew⁹⁷, ogród zoologiczny⁹⁸.

Zupełnie innym spojrzeniem na Warszawę cechowali się Olgierd Budrewicz i Jan Styczyński, autorzy nietypowego przewodnika z roku 1967⁹⁹. Jednak i ta publikacja, składająca się z 76 rozdziałów tematycznych, tylko jeden poświęca Warszawie prawobrzeżnej¹⁰⁰, nie licząc osobnych wzmianek o pomniku Braterstwa Broni i przemysłowym Żeraniu. Autorzy – bodaj po raz pierwszy po 1945 roku - podkreślili, że choć historię Pragi znaczyły pożary, najazdy wojsk i inne klęski, to zachowała ona w swej centralnej części swój specyficzny klimat: „Praga zachowała nadal najwięcej z dawnego warszawskiego folkloru. Nigdzie w Warszawie nie ma takich stylowych drewnianych czynszówek, takich targowisk (Bazar Rózyckiego, Ciuchy), takich „lubartowskich” sklepików i uliczek. To przecież i tu dotarła współczesność”¹⁰¹

Pierwszy po 1945 roku, obszerny przewodnik po Warszawie¹⁰² ukazał się w roku 1982 r. Jedynie 10 procent jego objętości zajęły opisy dzielnic prawobrzeżnych.¹⁰³ Autorzy zaproponowali trzy trasy turystyczne. Pierwsza prowadzi z Ronda Waszyngtona przez najstarszą, centralną część Pragi¹⁰⁴, druga

⁸⁸ Tamże, s.225.

⁸⁹ Tamże, s. 226.

⁹⁰ Tamże, s. 227.

⁹¹ Tamże, s. 230.

⁹² Tamże, s. 235.

⁹³ Tamże, s. 243.

⁹⁴ Tamże, s. 243. Dziś uważamy, że eliminując tę zabudowę popełniono błąd

⁹⁵ Tamże, s. 237.

⁹⁶ Tamże, s. 237.

⁹⁷ Tamże, s. 240-243.

⁹⁸ Tamże, s. 240-241.

⁹⁹ O. Budrewicz, J. Styczyński, *To jest Warszawa, informator*, WAG, Warszawa 1967.

¹⁰⁰ Tamże, s. 123.

¹⁰¹ Tamże, s. 124.

¹⁰² K. Móraski, W. Głębocki. *Warszawa, przewodnik turystyczny*, KAW Warszawa 1982.

¹⁰³ Tamże, s. 371- 405.

¹⁰⁴ Tamże, s. 371-385.

– przez Bródno i Targówek¹⁰⁵, trzecia – od Ronda Waszyngtona przez Saską Kępę i Grochów¹⁰⁶. Na wszystkich trasach opisano 75 obiektów. Najliczniejszą grupę (18) stanowiły nowe osiedla mieszkaniowe, drugą pozycję zajęły kościoły (13), kolejne (po 7) – pomniki i zakłady przemysłowe.

Wśród obiektów, dotąd nie opisywanych w przewodnikach, znalazły się m.in.: grodzisko na Bródnie¹⁰⁷, kościoły- na Saskiej Kępie¹⁰⁸ i Placu Szembeka¹⁰⁹, dworek grochowski¹¹⁰, a także fabryka Wedla¹¹¹, fabryki PZL, PZO i Perun na Kamionku¹¹² oraz Centrum Zdrowia Dziecka w Międzyzlesiu.¹¹³

W nowych czasach

Pierwszy nowoczesny przewodnik po Warszawie¹¹⁴, w barwnej szacie graficznej, z licznymi mapkami i planami, pojawił się już w 1991 w ramach serii wydawnictwa GeoCenter. Był to jednak przewodnik bardzo zwięzły, dostosowany do narzuconego schematu serii. Tym nie mniej znalazła się w nim informacja o specyficznym charakterze prawobrzeżnej Warszawy, która w tym okresie nie była celem turystyki.

Jednym z pierwszych obszerniejszych przewodników po Warszawie, które ukazały się po przemianach systemowych była praca Z. Pakalskiego z 1994 roku.¹¹⁵ Autor - dokonując wyboru atrakcji, które mogą zainteresować także turystę zagranicznego - skoncentrował się przede wszystkim na przedstawieniu centrum starej Pragi. Dokładniejsze opisy dotyczą: ogrodu zoologicznego¹¹⁶, kościoła św. Floriana i cerkwi¹¹⁷, bazyliki przy ulicy Kawęczyńskiej¹¹⁸, kościoła Matki Boskiej Zwycięskiej na Kamionku¹¹⁹, ale także Teatru Powszechnego¹²⁰ i gmachu PKP przy ulicy Wileńskiej¹²¹, dawnego domu wychowawczego Gminy Starozakonnych¹²²

Interesujące informacje pojawiły się także w odniesieniu do bazaru Różyckiego.¹²³ „Ustawiono tu rzędami drewniane budki, a branże handlowe są rejonizowane. Kwitnie tu handel ręczny, w którym można kupić wszystko”¹²⁴

¹⁰⁵ Tamże, s. 386-393.

¹⁰⁶ Tamże, s. 394- 405.

¹⁰⁷ Tamże, s. 389.

¹⁰⁸ Tamże, s. 396.

¹⁰⁹ Tamże, s. 401.

¹¹⁰ Tamże, s. 402.

¹¹¹ Tamże, s. 392.

¹¹² Tamże, s. 398.

¹¹³ Tamże, s. 403.

¹¹⁴ J. P. Piotrowski. *Warszawa, Miasto niepokonane*. Warszawa 1991.

¹¹⁵ Z. Pakalski, *Warszawa, przewodnik*. Księgarnia Atlas, Warszawa 1994.

¹¹⁶ Tamże, s. 135.

¹¹⁷ Tamże, s. 136.

¹¹⁸ Tamże, s. 139.

¹¹⁹ Tamże, s. 140.

¹²⁰ Tamże, s. 140-141.

¹²¹ Tamże, s. 136.

¹²² Tamże, s. 138.

¹²³ Tamże, s. 139.

Przewodniki traktujące wyłącznie o prawobrzeżnej Warszawie

Pierwsza publikacja dotycząca Pragi obejmowała jej świątynie.¹²⁵ Już w 1980 roku ukazał się pierwszy, niewielki objętościowo przewodnik po Pradze, autorstwa znanego warsawianisty Jerzego Kasprzyckiego.¹²⁶ Jak napisał autor „Najdziwniejszą i zarazem najsympatyczniejszą cechą Pragi (...) jest to, że chwilami i miejscami bywa ona dziś bardziej warszawska niż sama lewobrzeżna Warszawa”.¹²⁷ „Mniej dotknięta zniszczeniami wojennymi zachowała Praga wiele prawdziwych warszawskich odrębności obyczajowych. Są tu kontrasty, których nie ma na lewym brzegu Warszawy”.¹²⁸

Autor przewodnika świadomie zrezygnował z opisów historii dawniejszej, które –jak stwierdził łatwo można znaleźć w wielu publikacjach. W 1980 roku, na fali odwilży politycznej, można było łatwiej pisać o problemach współczesnej Pragi, które przez wiele lat były pomijane w popularnej literaturze.

W książce opisano 86 obiektów, w tym najliczniejszą grupę stanowiły: zakłady przemysłowe (21), osiedla (17), obiekty użyteczności publicznej (17). Zwrócono uwagę jedynie na pięć pałaców i willi oraz trzy kościoły.¹²⁹ Po raz pierwszy po 1950 roku w literaturze turystyczno-krajoznawczej dotyczącej Warszawy pojawiły się tak obszerne informacje o założycielach i właścicielach wielu zakładów przemysłowych.

Blisko 10 procent zawartości publikacji wypełnia rozdział pt. „Mosty i przeprawy”¹³⁰ poświęcony Wiśle, która stanowiła dla Pragi w różnych okresach barierę, jak też czynnik gospodarczego wzrostu. W pracy ujęto opis pięciu tras. Pierwsza „Od dawnego do nowoczesnego budownictwa”¹³¹ prowadzi m.in. do Teatru na Targówku i drewnianego domu przy ulicy Biruty¹³², Cmentarza Bródnowskiego¹³³ (wraz z pierwszym opisem nagrobków wybitnych postaci oraz nagrobków o wysokim poziomie artystycznym), przez nowe osiedle Targówek. Druga trasa wiedzie prosto ulicą Grochowską¹³⁴, przy której na uwagę zasługują m.in. Teatr Powszechny, dom Wedla, kościół na Kamionku¹³⁵, zakłady przemysłowe i podmiejskie dworki. Trasa trzecia¹³⁶ prowadzi ulicą Targową. Autor zwraca uwagę na zaniedbane fasady kamienic, liczne sklepy (w

¹²⁴ Tamże, s. 140.

¹²⁵ L. Dunin., *Kościół Warszawy. Praga*, Rada Prymasowska Budowy Kościołów Warszawy, Warszawa 1978.

¹²⁶ J. Kasprzycki. *Warszawa Praga*, KAW Warszawa 1980.

¹²⁷ Tamże, s. 3.

¹²⁸ Tamże, s. 4.

¹²⁹ Obliczenie własne, J.P.Piotrowski.

¹³⁰ J. Kasprzycki, dz. cyt., s. 5-14.

¹³¹ Tamże, s. 14-19.

¹³² Tamże, s. 15.

¹³³ Tamże, s. 16-17.

¹³⁴ Tamże, s. 19-30.

¹³⁵ Tamże, s. 19.

¹³⁶ Tamże, s. 30-36.

których zachowało się wówczas jeszcze często dawne wyposażenie), Bazar Różyckiego. Wycieczka czwarta „Fenomen Saskiej Kępy”¹³⁷, pozwala na nowo odkryć wyjątkową urodę i nastrój tego eleganckiego osiedla, tak bardzo kontrastującego z zupełnie inną urodą pobliskiej Starej Pragi. Wreszcie trasa piąta „Przemysłowa siła Pragi”¹³⁸ kieruje turystów w stronę Żerania, Tarchomina, Henrykowi i Targówka Fabrycznego (mającego najodleglejsze w tej części miasta tradycje przemysłowe).

Wieloletnie braki literatury turystyczno-krajoznawczej rekompensowały publikacje Towarzystwa Przyjaciół Pragi. Obok bardzo cennych wspomnień mieszkańców tej dzielnicy, ukazała się w roku 1999 książka „Ulice i uliczki Starej Pragi”¹³⁹ aspirująca do roli przewodnika. W publikacji przedstawiono genezę nazw wybranych ulic, a także najciekawsze obiekty znajdujące się przy nich.

Pierwszy obszerny przewodnik po warszawskiej Pradze, pióra Michała Pilicha¹⁴⁰ obejmuje t.zw. bedeker oraz informator. W bedekerze opisano ponad 150 obiektów, w tym: 78 kamienic, 24 obiekty przemysłowe (w większości poprzemysłowe), 19 gmachów użyteczności publicznej, 13 świątyń (także cerkiew prawosławną), 8 pomników.¹⁴¹

Trasa pierwsza prowadzi przez: Plac Weteranów, ulice Sierakowskiego, Kłopotowskiego, Wybrzeże, Okrzei, Jagiellońska, Skaryszewska, Targowa i ponownie do Placu Weteranów. Przewodnik zawiera dokładny opis katedry św. Floriana¹⁴², w tym jej długiego powstawania i obudowy, a także informacje dotyczące m.in.: kolejki jabłonowskiej¹⁴³, t.zw. domu „Pod Sowami”¹⁴⁴, żydowskiego domu akademickiego¹⁴⁵, żydowskiego domu wychowawczego i łaźni rytualnej¹⁴⁶, centrum kultury wietnamskiej¹⁴⁷, relikwii cmentarza na Kamionku¹⁴⁸, Parku Praskiego i ogrodu zoologicznego¹⁴⁹, małego kościółka obok szpitala przy ulicy Brzeskiej¹⁵⁰. Autor poświęca sporo miejsca tradycjom Bazaru Różyckiego¹⁵¹, zwraca też uwagę na specyficzną atmosferę, stare bruki i stylizowane szyldy kamienic przy ulicy Żąbkowskiej¹⁵².

Przy trasie drugiej umieszczono opisy obiektów leżących m.in. wzdłuż ulic: Żąbkowskiej, Kłopotowskiego, Kawęczyńskiej, Radzymińskiej i Białostockiej, czyli przede wszystkim przez Szmulowiznę, potocznie zwaną

¹³⁷ Tamże, s. 36-41.

¹³⁸ Tamże, s. 41-46.

¹³⁹ Wilkiewicz D., *Ulice i uliczki Starej Pragi*, Towarzystwo Przyjaciół Pragi, Warszawa 1999.

¹⁴⁰ M. Pilich, *Warszawska Praga*, Fundacja Centrum Europy, Warszawa 2005.

¹⁴¹ Obliczenia własne – J.P.Piotrowski.

¹⁴² M. Pilich, dz. cyt., s. 27-31.

¹⁴³ Tamże, s. 43.

¹⁴⁴ Tamże, s. 49.

¹⁴⁵ Tamże, s. 46.

¹⁴⁶ Tamże, s. 53-54.

¹⁴⁷ Tamże, s. 57.

¹⁴⁸ Tamże, s. 63.

¹⁴⁹ Tamże, s. 95-98.

¹⁵⁰ Tamże, s. 111.

¹⁵¹ Tamże, s. 74.

¹⁵² Tamże, s. 103-104 i 107.

Szmulkami. Autor opisuje m.in.: kamienice przy ul. Ząbkowskiej¹⁵³ (w tym oryginalny nowoczesny dom, w parterze którego otworzono dawny dom parterowy z facjatkami), drewniany dom przy ulicy Kawęczyńskiej¹⁵⁴ (jeden z ostatnich na Pradze), centrum artystyczne „Fabryka Trzciny”¹⁵⁵, mieszczące również Teatr „Praga”, kamienicę Brunów¹⁵⁶ (obecnie kamienice artystów przy ulicy Białostockiej), dostrzega też specyfikę ulicy Jadowskiej¹⁵⁷ z zachowanym brukiem i stylizowanymi latarniami gazowymi.

Trasa trzecia kieruje turystę z ulicy Wileńskiej, m.in. przez ulice: Stalową, Strzelecką, 11 Listopada do Placu Hallera, swobodnego „ryнку” osiedla Praga II. Tutaj do osobliwości należą zwłaszcza: dawna zajezdnia tramwajowa¹⁵⁸ przy ulicy Inżynierskiej (skąd wyjechał w 1866 roku pierwszy w Warszawie tramwaj konny), ulicę Małą¹⁵⁹ – znaną z plenerów filmowych (przy której zachowała się w pełni zabudowa z końca XIX i początku XX wieku, drewniany dom przy ulicy Strzeleckiej¹⁶⁰ (przedwojenny sierociniec Towarzystwa Przyjaciół Dzieci Ulicy).

W informatorze¹⁶¹, stanowiącym integralną część przewodnika, podano adresy i zwięzłe informacje m.in. o wybranych przez autora: 13 restauracjach, 10 galeriach, 5 teatrach prawobrzeżnej Warszawy, co stanowi istotny, rozwijający się potencjał, ważny z punktu widzenia ruchu turystycznego.

Po roku 1990 ukazało się szereg bardzo cennych publikacji krajoznawczych dotyczących prawobrzeżnej Warszawy, mających charakter zbliżony do przewodników. Pierwszą był turystyczny plan osiedla Miedzeszyn, opublikowany w roku 1992, zawierający także wycinki dawnych map tego szybko urbanizującego się terenu. Najliczniejsza grupa publikacji dotyczy dzielnicy Warszawa-Wawer jest wydawana w ramach „Biblioteki Wawerskiej”, dzięki pomocy Urzędu Dzielnicy Wawer m.st. Warszawy, m.in. *Las - rolnicze osiedle Warszawy*¹⁶², monografia *Anin - Wawer i jej reprint*¹⁶³, monografia pradawnej osady *Zerzeń*¹⁶⁴, obszerna monografia *Wawer i jego osiedla*¹⁶⁵, dwa

---

¹⁵³ Tamże, s. 144/

¹⁵⁴ Tamże, 120.

¹⁵⁵ Tamże, s. 125.

¹⁵⁶ Tamże, s. 132.

¹⁵⁷ Tamże, s. 127.

¹⁵⁸ Tamże, s. 141.

¹⁵⁹ Tamże, s. 142.

¹⁶⁰ Tamże, s. 147.

¹⁶¹ Tamże, s. 169-212.

¹⁶² H. Wierzchowski, *Las - rolnicze osiedle Warszawy*, Urząd Dzielnicy Warszawa-Wawer, Warszawa 2001.

¹⁶³ H. Wierzchowski, *Anin - Wawer*. PWN Warszawa 1971; reprint Urząd Dzielnicy Wawer m.st. Warszawy, Warszawa 2007.

¹⁶⁴ H. Wierzchowski, *Zerzeń i jego historia*, Urząd Gminy Warszawa- Wawer, Towarzystwo Przyjaciół Warszawa Oddział Grochów, Warszawa 1999.

¹⁶⁵ J. Czerniawski, *Wawer i jego osiedla*, Urząd Dzielnicy Warszawa-Wawer, Warszawa 2009.

wydania monografii krajoznawczej osiedla Falenica¹⁶⁶. Cenne pozycje wydaje Towarzystwo Przyjaciół Pragi, także Urząd Dzielnicy Praga Północ m.st. Warszawy, m.in. edytor albumu „Impresje warszawskiej Pragi” ze zdjęciami J. Z. Polaka.¹⁶⁷ Ukazała się krajoznawcza monografia Saskiej Kępy.¹⁶⁸ Niezwykle interesujące są też dzieje praskiego Bazaru Różyckiego.¹⁶⁹

Wnioski

Prawobrzeżne dzielnice Warszawy pełne są młodych ludzi z inicjatywą, o czym można przekonać się choćby obserwując doroczne wydarzenia ze Świętem ulic Żąbkowskiej i Brzeskiej oraz Festiwalem Agnieszki Osieckiej na Saskiej Kępie na czele. Spotykamy się tutaj, być może niekiedy nawet częściej niż w innych częściach miasta, z licznymi przykładami dobrze pojętego, lokalnego patriotyzmu. Do zadań służących kreowaniu i promowaniu lokalnego produktu turystycznego włączają się także absolwenci studiów z zakresu turystyki i rekreacji. Popularność „klimatycznych” dzielnic wyzwala wiele inicjatyw, wspieranych przez władze samorządowe i organizacje pozarządowe.

Tradycją prawobrzeżnej Warszawy są małe, kameralne, często rodzinne firmy handlowe i usługowe, niekiedy przekazywane z ojca na syna.¹⁷⁰ Nie oznacza to jednak, że dzielnice te mają charakter hermetyczny. Wręcz przeciwnie, rodowici Prażanie chętnie widzą na swoim terenie osoby „nowe”, które często lepiej dostrzegają specyficzny urok tej części miasta i potrafią wykorzystać te atuty w biznesie.

Praga, w odróżnieniu od innych części stolicy, nie doznała tak wielu strat, a liczne przypadki takich kontynuacji, stanowią o jej wyjątkowości, a przez to atrakcyjności dla przybyszów, którzy stronią od centralnych, niekiedy podobnych dzielnic miasta. Zabytkowe kamienice i obiekty przemysłowe, poddawane coraz częściej procesom rewitalizacji, odzyskują swój dawny blask, służąc teraz celom kulturalnymi i turystycznym.

Pomysłów na praską turystykę może być bardzo dużo. To między innymi ożywianie malowniczych ulic i zaułków, a także – wbrew pozorom - licznych tutaj terenów zielonych – poprzez organizację imprez kulturalnych. Nie koniecznie muszą być to duże, kosztowne przedsięwzięcia. Zasłużoną pozycję zdobyły sobie doroczne Święto ulic Żąbkowskiej i Brzeskiej, Jarmark Floriański, Święto ulicy Francuskiej na Saskiej Kępie, Festiwale Stołów Wigilijnych i Wielkanocnych. Uwagę gości skupią z pewnością także

---

¹⁶⁶ J. Dobrzyńska, *Falenica – moja miłość*, Warszawa 1996; reprint Urząd Dzielnicy Wawer m.st. Warszawy, Warszawa 2009.

¹⁶⁷ J. Z. Polak. *Impresje warszawskiej Pragi*, Urząd Dzielnicy Praga Północ m.st. Warszawy, Wydawnictwo Apostolicum, Warszawa 2010.

¹⁶⁸ H. Faryna- Paszkiewicz, *Saska Kępa*, Wydawnictwo Murator, Warszawa 2001.

¹⁶⁹ P. Klesza, *Niebieski syfon. Z dziejów bazaru Różyckiego*, Książka i Wiedza, Warszawa 2004

¹⁷⁰ Piotrowski. J. P., *Warszawa trzech sektorów*, [w:] Barbakan, PTTK, Warszawa 2009.

wydarzenia o charakterze kameralnym, organizowane m.in. na Starej Pradze, ale także np. na Saskiej Kępie, Kamionku, w pasie nadwiślańskim.

W prawobrzeżnych dzielnicach Warszawy jest miejsce do powstawania niewielkich pensjonatów i hoteli, lokalizowanych w obiektach zabytkowych. Powstanie nowego centrum Międzynarodowe Targi Polska (ul. Ostrobramska róg ulicy Płowieckiej) spowoduje ożywienie na tym terenie turystyki biznesowej. Fakt, że we wspomnianym kompleksie, począwszy od roku 2009, będą się dorocznie odbywały dwie edycje międzynarodowych targów turystycznych, tworzy kolejną szansę promowania prawobrzeżnej Warszawy, nie tylko wśród turystów, ale także organizatorów turystyki.

Na atrakcyjność turystyczną prawobrzeżnej Warszawy powinna wpłynąć także oferta placówek handlowych, proponujących lokalne produkty powstające na Pradze. Duże pole do popisu w tej części Warszawy ma także gastronomia. Jak wspominają m.in. piewca Warszawy Stefan Wiechecki–„Wiech” (twórca postaci „Walerego Wątróbki”) i współczesny podróżnik i warsawianista – Olgierd Budrewicz – do obyczaju przedwojennej stolicy należały wędrówki na Pragę, których celem były wizyty w tutejszych lokalach gastronomicznych, oferujących specyficzny klimat.

Czas na przywrócenie tradycyjnych potraw warszawskich, czas na spopularyzowanie kapel folklorystycznych. Pomocnym dla ambitnych biznesmenów może być np. studiowanie prac profesora Bronisława Wieczorkiewicza¹⁷¹ (który zajmował się m.in. obyczajami i gwarą dzielnic Warszawy), ale także rozmowy z mieszkańcami tych dzielnic.

Przed prawobrzeżną Warszawą otwierają się nowe szanse. Gwarantem rozwoju turystyki jest profesjonalne centrum informacji turystycznej otwierane przez Stołeczne Biuro Turystyki przy ulicy Żąbkowskiej.

Czy szanse zostaną w pełni wykorzystane? Nie zależy to jedynie, jak być może myślą niektórzy, od tutejszych władz samorządowych. Oczywiście, liczy się poparcie inicjatyw, pomoc organizatorska. Stara Praga liczy przede wszystkim na ludzi młodych, pomysłowych, dla których biznes będzie jednocześnie oznaczał realizację swoich pasji. Nie da się jednak uczynić zbyt dużo bez głębokiej wiedzy, dlatego krzewienie wiedzy o „małej ojczyźnie” jest szczególnie cenne..

Literatura

- Berdecka A., Rutkowska J., Szwankowska H., Zdziarska R., Mały przewodnik po Warszawie, Komisja Badań Dawnej Warszawy Towarzystwa Miłośników Historii, Sport i Turystyka, Warszawa 1963.
 Budrewicz O., Bedeker praski, Warszawa 1960.

---

¹⁷¹ B. Wieczorkiewicz, *Gwara warszawska dawniej i dziś*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.

- Budrewicz O., Styczyński J., To jest Warszawa, informator, WAG, Warszawa 1967.
- Chłudziński T., Żmudziński J., Mazowsze – mały przewodnik, Sport i Turystyka, Warszawa 1978.
- Czerniawski J., Wawer i jego osiedla", Urząd Dzielnicy Warszawa-Wawer, Warszawa 2009.
- Dobrzyńska J., Falenica – moja miłość, Warszawa 1996; reprint Urząd Dzielnicy Wawer m.st. Warszawy, Warszawa 2009.
- Dunin L., Kościoły Warszawy. Praga, Rada Prymasowska Budowy Kościołów Warszawy, Warszawa 1978.
- Faryna- Paszkiewicz H., Saska Kępa, Wydawnictwo Murator, Warszawa 2001.
- Galiński F., Gawędy o Warszawie, Warszawa 1937. Reprint Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa 1992.
- Garczyński T., Mazowsze. Sport i Turystyka, Warszawa 1954.
- Jesteśmy w Warszawie, informator – przewodnik, PTTK Oddział Stołeczny, Warszawa 1956.
- Jeżewski A., Warszawa na starej fotografii. WAG. Tygodnik „Stolica”, Warszawa 1960.
- Kasprzycki J., Korzenie miasta. Warszawskie pożegnania. Tom. III Praga, Veda, Warszawa 1998.
- Kasprzycki J., Majewski J.S., Korzenie miasta, Niedaleko od Warszawy., Veda, Warszawa 2001.
- Kasprzycki J., Warszawa Praga, KAW Warszawa 1980.
- Kościoły Pragi. Rada Prymasowska Odbudowy Kościołów Warszawy, Warszawa 1982.
- Kulesza P. Niebieski syfon. Z dziejów bazaru Różyckiego, Książka i Wiedza, Warszawa 2004.
- Miedzeszyn, plan, Wydawnictwo Piter -Kartografia Warszawa [1992]
- Las – rolnicze osiedle w Warszawie. Biblioteka Wawerska, Urząd Dzielnicy Wawer m.st. Warszawy, Warszawa
- Mórawski K., Głębocki K., Warszawa, przewodnik turystyczny, KAW Warszawa 1982.
- Orłowicz M., Przewodnik po Warszawie, PTK Warszawa 1923.
- Pakalski Z., Warszawa, przewodnik. Księgarnia Atlas, Warszawa 1994.
- Pilich M., Warszawska Praga, Fundacja Centrum Europy, Warszawa 2005.
- Piotrowski J.P. Jeszcze o warszawskich przemianach [w:] Barbakan, t. 28-29/167-168, s. 27-30.
- Piotrowski J.P. Nieostrzegalne (czyżby) zmiany [w:] Barbakan, t. 25-26/ 164-165, s. 85-90.
- Piotrowski, J.P. Niekochane przedmieścia, [w:] Poznaj swój kraj, Nr 7/2004, s. 7-8
- Piotrowski J.P. -Polska sumą małych ojczyzn [w:] Ziemia – rocznik krajoznawczy PTTK, R. 2003, s. 161-177.

- Piotrowski, J.P. Polskie ulice, [w:] Poznaj Swój Kraj, nr 5/2001, s. 7-8.
- Piotrowski, J.P., Przewodniki turystyczne dawnej i dziś, [w:] Konferencja naukowa Humanistyczne aspekty sportu i turystyki, Salezjańska Organizacja Sportowa Warszawa 2008
- Piotrowski J.P., Walory turystyczne miast [w:] Rocznik Dydaktyczny Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa w Warszawie, t. V., r. 2000, s. 33- 61.
- Piotrowski. J. P., Warszawa trzech sektorów, [w:] Barbakan, PTTK, Warszawa 2009.
- Piotrowski J.P., Współczesne przewodniki turystyczne po Polsce w: Rocznik Dydaktyczny Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa w Warszawie, t. IX, s. 9- 38).
- Polak J.Z., Impresje warszawskiej Pragi, Urząd Dzielnicy Praga Północ m.st. Warszawy, Wydawnictwo Apostolicum, Warszawa 2010.
- Rutkowska J., Zdziarska R., Szwankowska H., Warszawa, przewodnik, Sport i Turystyka Warszawa 1966.
- Trzeciak P., Terlak M., Warszawa. Informator, Sport i Turystyka Warszawa 1960.
- Wiechecki S., („Wiech”), Bitwa w tramwaju czyli opowieści warszawskie, Wydawnictwo Etiuda, Kraków 2000.
- Wiechecki S., („Wiech”), Cafe pod Minogą, Wydawnictwo Verbum, Warszawa 1998.
- Wiechecki S., („Wiech”), Dryndą przez Kierbedzia, Wydawnictwo Alfa, Łódź 1990.
- Wieczorkiewicz B., Gwara warszawska dawniej i dziś. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.
- Wierzchowski H., Las - rolnicze osiedle Warszawy, Urząd Dzielnicy Warszawa-Wawer, Warszawa 2001.
- Wierzchowski H., Anin – Wawer. PWN Warszawa 1971; reprint Urząd Dzielnicy Wawer m.st. Warszawy, Warszawa 2007.
- Wierzchowski H., Zerzeń i jego historia, Urząd Gminy Warszawa- Wawer, Towarzystwo Przyjaciół Warszawa Oddział Grochów, Warszawa 1999.
- Wilkiewicz D., Ulice i uliczki Starej Pragi, Towarzystwo Przyjaciół Pragi, Warszawa 1999.
- Ponadto artykuły z czasopism „Barbakan”, „Poznaj Swój Kraj”, Warszawski Tygodnik Ilustrowany „Stolica”.